

QORAQALPOQLARNING NOGAY VA BASHKURTLAR BILAN ETNO-
MADANIY ALOQALARI

Kudaybergenova Muhabbat

Qoraqalpoq davlat universiteti 2-bosqich magistranti

Annotatsiya: *Mazkur maqolada O‘zbekistonning tub xalqlaridan biri-qoraqalpoqlar o‘rtasidagi etnik, tarixiy va madaniy aloqalar ko‘rib chiqiladi.*

Kalit so‘zlar: *xalqlar o‘rtasidagi munosabatlar, etnik guruh, madaniy aloqalar, madaniy an‘analar, urug‘, qabila, iqtisodiy hamkorlik*

O‘zbekistonning tub xalqlaridan biri - qoraqalpoqlar bo‘lib hisoblanadi. Bu etnik guruhlarining umumiy tarixiy ildizlari Yevroosiyo tog‘ dashtida joylashgan bo‘lib, ular qadim zamonlardan buyon yaqin aloqada bo‘lib kelgan. Bu, birinchi navbatda, qabila etnonimiyasidagi umumiy qatlamlardan dalolat beradi. Og‘zaki xalq ijodida ham parallelizm kuzatiladi. 17-18-asrlarda qoraqalpoqlar boshqirdlar qo‘zg‘olonlarida qatnashgan, ikki xalq o‘rtasida ittifoqchilik munosabatlari mavjud bo‘lgan. Vaqti-vaqti bilan boshqirdlar hatto ixtiyoriy ravishda qoraqalpoq xonlariga bo‘ysunishgan. Asta-sekin boshqirdlarning katta guruhi Orol dengizining janubiga joylashdi. Ular ko‘p qonli qo‘zg‘olonlardan so‘ng asosan u erga ko‘chirildi.

Qoraqalpoq xalqi orasida alohida urug‘ bo‘lib yashagan boshqirdlarning “estek” avlodlari haqida 1920-yillarda taniqli olim A.Z.Validi tomonidan izlanishlar olib borilgan va ko‘plab mexnatlarida aks etilgan. Shuningdek, u qoraqalpoqlarda ham boshqirdlar kabi boshqaruvda urug‘larni alohida “tuba”larga bo‘lish tizimi mavjudligini qayd etgan.

Boshqirdlar va qalmoqlar o‘rtasidagi munosabatlar XVII asrda, qalmoq etnik guruhining vujudga kelishiga sabab bo‘lgan oyratlarning alohida etnosiyosiy birlashmalari bir qancha sabablarga ko‘ra g‘arbga ko‘chib o‘tgan paytdan boshlangan. Ularning munosabatlari tarixi turli jihatlar bilan ajralib turadi: muhojirlarning allaqachon aholi yashaydigan hududlarda paydo bo‘lishi ma‘lum bir manfaatlar to‘qnashuviga olib kelishi mumkin emas edi, ammo "tinchlik davrlari va hatto turli xil siyosiy harakatlarda qo‘shma harakatlar bo‘lgan". Turli xil etnik-madaniy aloqalar bir qator manbalarda, jumladan, boshqird folklorida o‘z aksini topgan.

R. G. Kuzeev ta’kidlaganidek, “17—19-asrlarda janubi-sharqiy qabilalar [boshqirdlar] boshqa xalqlar, jumladan, qalmoqlar bilan qorishgan holda bo‘lgan. “Qalmoq etnonimi (burzyanlar, usarganlafr va tangauralar tarkibiga kirgan) o‘z e’tiqodini o‘zgartirgan va boshqirdlar orasida qolgan ba’zi qalmaq oilalarining avlodlariga berilgan” [1]. R. G. Kuzeev sanab o‘tgan etnik guruhlarining an’anaviy yashash joylari joylashgan Boshqirdiston janubida boshqirdlar va qalmoqlar o‘rtasidagi aloqalar haqida afsonalarni topish mumkin.

R. G. Kuzeev o‘z tadqiqotlarida qoraqalpoq va boshqirdlarning urug‘-qabila nomlari, antropologik tipi, madaniy an‘analari, to‘y va marosimlari o‘rtasida juda yaqinlik borligini ko‘rsatadi.

Trans-Ural boshqirdlari-kataylar orasida qalmiq etnonimi o'n marta uchraydi. Boshqird-qalmoqlar nomi bilan mashhur bo'lgan boshqirdlar orasida ularning ajdodlari Irtish daryosidan Boshqirdistonga kelgan ma'lum bir Buranyagarka bo'lganligi haqidagi afsonani eshitish mumkin. Buni boshqird-qalmoqlar orasida ara, aymak buran, buranyagarak kabi kichik etnik guruhlarining mavjudligi tasdiqlaydi. [1].

Boshqirdlar orasida qalmiq etnoslarining mavjudligi, shuningdek, afsonalar boshqird etnik guruhi orasidan qalmiq xalqi vakillarining paydo bo'lishi bilan bog'liq bo'lishi mumkin, bu esa butun urug'larning paydo bo'lishiga olib keldi. Misol uchun, hozirda Boshqirdiston Respublikasining Miyakinskiy tumanida yashovchi kichik qalmiq urug'ining kelib chiqishi, bu qo'shni xalqlar o'rtasidagi nizolardan biri bilan bog'liq: ba'zi qabilalarning hujumini qaytarishdan so'ng, mahalliy boshqird-minlar daraxt shoxiga osilgan beshikni topdilar va uning ichida qalmiq chaqaloq edi. Rivoyatda aytilishicha, “bu hududlarda yashovchi qalmoq urug'i uning avlodlaridir”[2]. “Mamit-botir” afsonasiga ko'ra, hozirda respublikaning Zilair tumanida yashovchi boshqird-qalmoqlar, bolaligida boshqird qahramoni Bukat-botir tomonidan asirga olingan va Ulay-botir tomonidan asrab olingan qalmoq Mamit-botiridan kelib chiqqan. Boshqa afsonalar qalmoq etnonimiga ega bo'lgan kichik boshqird etnik guruhlarining kelib chiqishi haqida hikoya qiladilar, ular go'yo bolaligida qo'lga olingan qalmoqdan ("Ubalar qishlog'i" afsonasi) yoki topilgan boladan ("Qashqar") yoki hatto qalmoq ko'chmanchilaridan sotib olingan chaqaloqdan ("Rasul").

Rivoyatlarda bizgacha yetib kelgan ma'lumotlar yozma manbalar tomonidan tasdiqlangan. Shunday qilib, 1767-1768 yillardagi Myakotinskiy volostining Isetsk viloyati boshqirdlari vakili bo'lgan, keyinchalik feldmarshal E. I. Pugachev bo'lgan 1767-1768 yillardagi Qonunchilik komissiyasining deputati Bazargul Yunaevning ko'rsatmalariga ko'ra. “Bizning tarxon va boshqird xalqlari orasida ba'zilarini sartlar va qalmoqlar deyishadi, lekin barchasi bir xil Muhammad qonunidan bo'lib, qadimda ularning nomini keltirib chiqargan, chetdan kelgan sartlar. O'z-o'zidan dasht xalqlari egaligidan, qalmoqlarni ham qadimda bizning boshqirdlar urushlar paytida go'daklik chog'laridayoq qabul qilganlar, ular qadimdan biz bilan bir xil boshqirdlar unvoni bilan atalgan, ba'zilar sartlardan kelib chiqqan., va boshqalar qalmoqlardandir, chunki biz yerlarga va barcha yerlarga umumiy mulkchilikka egamiz va barcha boshqirdlar hisoblanganimiz sababli, biz ham boshqirdlardan farq qilmasdan, umumiy va bir xil tarzda davlat xizmatlarini ko'rsatamiz» [3].

Qalmoqlarning (oyratlarning) ajdodlari boshqirdlar yashagan yerlarda 17-asr boshlarida paydo bo'lgan. Shunday qilib, “Qalmoqlar Tobolning yuqori oqimida ilk bor 1606 yilda paydo bo'lgan”. Keyingi yillarda boshqirdlar va qalmoq ko'chmanchilari o'rtasida bir necha bor to'qnashuvlar sodir bo'ldi [1], bu hududiy masala nuqtai nazaridan tushunarli. Boshqird tarixchilarining yozishicha, chor hokimiyati bir qator hollarda boshqird yerlarini tortib olishda qalmoq knyazlariga yordam bergan [4]. Ko'rinishidan, bu davr 1961 yilda Uchalinskiy tumanidagi Staro-Muinkovo qishlog'ida yozilgan "Takagashka" afsonasida aks ettirilgan. Rivoyat shu zahotiyoyoq quyidagi gap bilan boshlanadi: “Bir kuni qalmoqlar boshqird urug'ining boshlig'i Utyaguluga elchi yuborib, u o'z talablarini yetkazadi: “Yerlaringizni bizga bering, agar rad etsangiz, sizga qarshi urushga chiqamiz

“Utyagul o‘z erlarini berishdan bosh tortgani va shart e‘lon qilgani haqida hikoya qilinadi: Staro-Muynakovo qishlog‘idan uch kilometr uzoqlikda, tog‘ etagida, har ikki tomonda bittadan kuch sinashadi va unda ko‘ra; er kimning jangchisi kuchli bo‘lsa, ya‘ni g‘alaba qozongan tomonga tegishli bo‘ladi. Qalmoqlar bu shartga rozi bo‘lishdi. Ikki tomon bir-biriga dushman bo‘lsa-da, ular odat huquqi qoidalariga qat‘iy rioya qilganlar. Boshqirdlardan bo‘lgan yigit Takagashka qalmoq kuchlisini yengganda, qalmoqlar boshqirdlarni yolg‘iz qoldirishdi. Biroz vaqt o‘tgach, xuddi shunday vaziyatda, kuchli boshqird yana g‘alaba qozondi. Bu safar qalmoqlar qurolli kishilar soni bo‘yicha mahalliy boshqirdlardan ancha ko‘p bo‘lishiga qaramay, qoidalarga amal qilgan holda chekinishdi. Rivoyatchi hikoyachi boshqird qabilalarining o‘zaro nizolarini qoralab, birlashishga, do‘stlikka chaqirib, shunday deydi:

“Oq podshoh hokimiyatini tan olgan holda, klanlar orasidagi avvalgi ehtiroslar susaydi.” [5].

XVIII-asr boshidagi boshqird-qalmoq aloqalari nuqtai nazaridan, Usmonlilar arxividan [Istanbul, Turkiya] o‘tkazilgan va “Asrlar aks-sadosi” jurnalida tatar tiliga tarjima qilingan holda nashr etilgan Tatariston Respublikasi Davlat arxividan hujjat qiziqish uyg‘otadi.[6]. Bu hujjat XVIII-asr boshlarida Boshqirdiston, Volgabo‘yi va Moskvada sodir bo‘lgan tarixiy voqealarni qamrab oladi; uni taxminan uch qismga bo‘lish mumkin. Hikoyat hijriy 1722 (milodiy 1710) yilda Turkiyaga yuborilgan Qalmoqlar xoni Ayukining elchisi Paxlevan Kuluybayning guvohi tomonidan aytilgan Paxlevan Kubuybay aytganlari Turkiyadagi elchiga yuklatilgan muayyan manfaat va vazifalar bilan bog‘liq ekani aniq bo‘lsa-da, biz uning Boshqird-Qalmoq munosabatlarini yoritishi bilan bog‘liq asosiy fikrlarni qisqacha bayon qilamiz. Shartli ravishda birinchi qism sifatida ajratib ko‘rsatish mumkin bo‘lgan hikoyasining boshida Qalmoq elchisi “Ishtyak xalqidan biri Sulton 2 o‘zi bilan bir necha kishini olib, Moskva davlatining mashhur shahri Turk ga yashirincha hujum qilib, uni o‘rab olgani” haqida hikoya qiladi. Paxlevan Kuluybay bundan keyin ishtyak boshqirdlarining ehtiyotsizliklari va qamal taktikasida bilim va tajribaga ega bo‘lmaganliklari tufayli shahar himoyachilari tuzog‘iga tushib, qatl etilganliklarini so‘zlab beradi. Qolaversa, hikoyaning kirish qismida Qalmoq elchisi “butunlay musulmon xalqi bo‘lgan Ishtyaklar o‘tmishda Moskva taxti qo‘lidan ko‘p vahshiyliklarni boshdan kechirganlari” haqida qisqacha ma‘lumot beradi. Gap 1662-1664 va 1681-1684 yillarda qalmoqlar ishtirokidagi boshqirdlar qo‘zg‘olonlari haqida ketayotgan bo‘lsa kerak. Tarixchilarning fikricha, “moliyaviy zulm, shuningdek, chor ma‘muriyatining mahalliy darajada o‘zboshimchalik va zo‘ravonliklari... norozilik belgisi sifatida... 30 oiladan iborat boshqirdlar guruhi qalmoqlar qo‘liga o‘tgan”[7]; “1662-1664 yillardagi qo‘zg‘olon boshqird xalqining birinchi ommaviy aksilfeodal qo‘zg‘oloni bo‘ldi.U Iset daryosining o‘rta oqimidan Kama daryosigacha, yuqori oqimidan tortib to Kama daryosigacha bo‘lgan ulkan hududni qamrab oldi, Yaik daryosi Irbet va Chusovaya daryolari havzalarigacha cho‘zilgan. Muayyan nuqtalarda qo‘zg‘olonchilarni tatarlar, Mari va Mansilarning mehnatkash ommasi qo‘llab-quvvatladi. Qo‘zg‘olonda qalmoqlar va Sibir knyazlari ham cheklangan rol o‘ynagan; ikkinchisidan faqat qo‘zg‘olonchilarni to‘plash uchun foydalanilgan bo‘lsa, qalmoqlar boshqirdlarga bir qator harbiy harakatlarda yordam bergan. [4]. Biroq kuchlar

teng bo‘lmagan, har ikkala qo‘zg‘olon ham shafqatsizlarcha bostirilgan. Ikkinchi qo‘zg‘olonning mag‘lubiyatiga chor hukumatining ikki xalqqa nisbatan siyosati sezilarli ta‘sir ko‘rsatdi, uning asosiy maqsadi "boshqirdlar va qalmoqlar ittifoqini buzish va ular bilan yakka tartibda shug‘ullanish" edi. va 1683 yil boshida "sovg‘alar va va‘dalar bilan" Ayuka boshchiligidagi qalmoqlar tomonidan "boshqirdlar qo‘zg‘olonini keyingi qo‘llab-quvvatlashdan butunlay voz kechish" ga erishildi.

Qoraqalpoq, No‘g‘ay va Boshqurt xalqlari o‘rtasidagi etno-madaniy aloqalar tarixan chuqur ildizlarga ega bo‘lib, ular zamon o‘tishi bilan turli shakllarda davom etib kelmoqda. Ushbu xalqlar o‘rtasidagi o‘zaro hurmat, manfaatli iqtisodiy hamkorlik va etno-madaniy aloqalar bugungi barqarorlik va taraqqiyot uchun muhim omil bo‘lib xizmat qilmoqda.

ADABIYOTLAR RO‘YHATI:

1. Кузеев Р. Г. Происхождение башкирского народа: Этнический состав, история расселения. М.: Наука, 1974. 571 с.
2. Башкирское народное творчество / сост., автор предисл., коммент., словаря и указателя мотивов Ф. А. Надршина; Уфа: Китап, 1997. Т.
3. Асфандиаров А. З. История сел и деревень Башкортостана. Уфа: Китап, 2001.
4. История Башкортостана с древнейших времен до 60-х годов XIX в. / отв. ред. Х. Ф. Усманов. Уфа: Китап, 1996. 520 с.
5. Башкирское народное творчество: в 8 тт. / сост., предисл., глоссарий М. М. Сагитова; коммент. М. М. Сагитова, Н. Т. Зарипова, А. М. Сулейманова; отв. ред. Н. Т. Зарипов. Уфа: Китап, 1987. Т. 1: Эпос. 539 с.
6. Исламов Р. Бюк ханнын Баш вазирга хаты // ru/magazine/go/anonymous/main/?path=mg:/ numbers/2002
7. Акманов И. Г. Башкирские восстания URL: <http://www.archive.gov.tatarstan>. XVII-XVIII веков. Уфа: Китап, 1993. 223 с.
8. Kudaybergenova M. Qoraqalpoq, no‘g‘ay va boshqurtlar o‘rtasidagi ijtimoiy va iqtisodiy aloqalar. QMU, Tariyx fakultetinde o‘tkerilgen Tariyx ilimleriniñ doktori, professor Muxammed-Sharip Qdirniyazovtín 75-jilliq yubileyine arналган “Mádeniyatlar kesilispesindegi Qubla Aralboyı civilizaciyası tariyxı” atamasındağı xalıqaralıq ilimiy-teoriyalıq konferenciya materiallari